

ВОЄННІ ПЕРЕМОГИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Із розширенням у першій половині IX ст. впливу київських князів на племінні союзи налагоджується система збору данини, що всвою чергу дало можливість збільшити асигнування на військо. За словами дослідника воєнного мистецтва Київської Русі М. Котляра, війні було підпорядковане все суспільне життя – соціальне, політичне, економічне і навіть ідеологічне й культурне. Вцілому історія Київської Русі насичена війнами і військовими походами, боротьбою за об'єднання, зміцнення і розширення держави. Таким чином удосконалювалася військова організація, розвивалось озброєння, удосконалювалось воєнне мистецтво.

В епоху військової демократії військо складалось зі всього населення, здатного до бойових дій. Із виникненням сталої політичної організації військо відокремлюється від народу та стає органом політичної влади, з допомогою якого київські князі здійснювали свою політику. В Київській Русі співіснували два роди військ: народне військо, яке називали воями і професійне військо князя, яке називалося дружиною. Князь керував військом і розподіляв здобич. Дружина, як правило, розподілялась на старшу й молодшу. Старша дружина складалася з представників верхівки тогочасного суспільства, які часто називались «боярами» або «луччими мужами», молодша дружина – це були рядові професійні воїни, які звались «отроками» або «децькими». Старша дружина в XII ст. перестала бути військом в класичному розумінні. Молодша дружина була активною військовою силою і потужним військовим контингентом. До складу збройних сил Київської Русі входили також іноземні найманці. Це могли бути варяги, печеніги, «чорні клобуки».

«Вої» були організовані за десятковою системою. Найбільшою військово-тактичною силою була тисяча, яка існувала як військова одиниця для населення міст. Тисяча поділялась на сотні, а сотні – на десятки. Підрозділи мали свої військові знаки – прапори.

Всім військом керував князь. Князівська звитяга і мужність особливо цінувались у давньоруському середньовічному суспільстві, коли воєначальник звичайно бився у першому ряду своїх ратників. Його помічниками стали воеводи і тисяцькі. Наступною ланкою у військовій адміністрації був мечник. Він виступав як командир і представник князя у військових і політичних справах.

Кіннота як спеціальне військо Київської Русі з'явилося в X ст. за часів князя Святослава. З цього часу виникає розподіл війська на окремі частини. З загальної маси війська початково виділились стрільці, які мали за основну зброю лук і стріли. Потім з'явились копейники (від коп'я – списа). Для 60–70-х рр. X ст. візантійський історик Лев Диякон називає серед озброєння русичів металеві списи, довгі важкі списи, стріли, панцирну броню. Руські воїни користувались двогострим мечем.

Велике значення в боротьбі з Візантією відігравав флот. На морі русичі використовували легку ладдю-однодревку (видовбана з суцільного стовбура дерева). Вона вмещувала близько сорока чоловік і швидко рухалась як під парусом, так і на веслах. На морі руські ладді поступались важким візантійським кораблям, в арсеналі яких знаходився серед іншого й «грецький вогонь». Як правило, русичі уникали відкритого бою з великими візантійськими кораблями і мали основним своїм завданням висадження десанту для військових дій на суходолі. Кораблі на Русі розглядалися тоді скоріше як транспортний засіб для перевезення війська в район ведення бойових дій. Фактично воїни князівських дружин воювали як на суші, так і на морі, і спеціального розмежування на власне моряків, що служать виключно на кораблях, і бійців на суходолі не існувало.

В X ст. Київська Русь виросла в могутню державу, що непокоїло сусідні країни, особливо Візантійську імперію. Особливий резонанс отримав похід руських дружин 860 р. на Константинополь. Серед іншого він відіграв визначну роль в утвердженні міжнародного становища Київської Русі. Очевидно, що цей військовий похід був вчинений самим Аскольдом. Це вторгнення руського флоту до здавалось би неприступної бухти Константинополя (адже вхід до неї зачинявся велетенським залізним ланцюгом) було несподіваним. Деталі цього військового походу були наступними. Навесні 860 р. імператор Візантії Михаїл з 40.000 військом вирушив на боротьбу з арабами. В тому ж часі було відіслано флот до ост-

рова Крит для приборкання піратів, що грабували візантійські кораблі в Середземному морі. Для захисту міста залишилася нечисленна військова залога. Основна надія була покладена на могутність гігантських мурів. В цей надзвичайно несприятливий для Візантії час Аскольд здійснив військовий похід. 18 червня 860 р. на світанку руські ладді стрімко вдерлись до Золотого Рогу (бухта, що омивала береги Константинополя), висадили війська і розпочали облогу міста. Імператор Михаїл терміново, проте без війська, повернувся до міста. Згодом раптово і неквапливо розпочався організований відхід війська Аскольда від Константинополя. Очевидно, Аскольду і його війську стало зрозумілим те, що їм не подолати могутніх фортифікацій Царгорода. Русичі просто не вміли штурмувати міські укріплення. До кінця XI ст. найефективнішим методом залишалось «облежание», коли місто чи замок брали в облогу, перекривали доступ їжі та води, аж поки обложені не здавались. Візантіяці в свою чергу теж не були у змозі відкинути ворожі війська від міста. Можливо, тому між київським князем та візантійським імператором відбулись таємні переговори. Окрім того, у 867 р. було укладено ще одну угоду між Руссю і Візантією, в рамках якої князь Аскольд і його найближче оточення могли християнізуватись. Можна припустити, що Візантія у 860-х рр. зобов'язалася виплачувати Русі щорічну данину, а Русь за це – надавати військову допомогу імперії. Невдовзі руське військо, виконуючи союзницькі зобов'язання, завдало удару арабам у південному Прикаспії, поблизу м. Абесгуна.

Військові походи проти Візантії здійснювались і наступниками Аскольда. Так, в 907 р. князь Олег вчинив масштабний похід на Візантійську імперію. Ця масштабна воєнна експедиція не відображена у візантійських джерелах. Очевидно, візантіяці перестали сплачувати данину Києву, яка була означена в угоді 860 р. Згідно з літописними даними до походу були залучені практично всі східнослов'янські союзи племен. Військовий похід був заздалегідь добре продуманим. Під керівництвом Олега 80.000 військо (цифри Нестора-літописця, які, безумовно, в десятки разів перебільшені – 2.000 кораблів по 40 воїнів у кожному) відправилось до Візантії. Подолавши низку перепон, військо князя Олега з'явилося у бухті Золотий Ріг. Військо оточило Константинополь з суші і моря. В ситуації повної облоги Візантія змушена була виконати вимоги київ-

ського князя. В цьому ж році було укладено договір між обома державами. Для Русі він був почесним і вигідним. Візантія зобов'язувалася виплатити одноразову контрибуцію, а також давати щорічну данину. Значні пільги надавались руським купцям. Їх мали забезпечувати продуктами харчування протягом 6 місяців, купці мали дозвіл проживати в передмісті Константинополя (в монастирі св. Мамонта) і користуватися лазнею, проходити в місто групами по 50 чоловік. В обмін на це князь Олег та його наступники зобов'язувались надавати візантійській імперії постійну військову допомогу.

В 911 р. між Візантією і Руссю був укладений новий договір, який значно доповнив договір 907 р. Відомо, що в 911 р. 700 руських дружинників воювали в складі візантійського війська з критськими арабами у Середземному морі.

Великі військові походи проти Візантії були організовані князем Ігорем. Перший з них відбувся в 941 р. Літопис називає неймовірно велику кількість військових кораблів русичів – 10.000 (очевидно ця цифра є перебільшеною), які направилися в напрямку до Константинополя. Окрім того, було ще й піше військо, яке спізнилось. Відтак, облогу столиці імперії розпочало військо, що прибуло човнами, не маючи для того спеціальної облогової техніки. Русичі обложили місто і чекали, поки обложені, потерпаючи від спраги й голоду самі відчинять ворота. Однак, досвідчений полководець Феофан, що очолював залогу Константинополя, зумів зібратися з силами. До столиці підійшло військове підкріплення. Для боротьби з руським військом було використано «грецький вогонь». Русичі в поході зазнали поразки, проте війна між країнами продовжувалась і надалі. В 943 р. руське військо, в складі практично всіх союзів племен відправилось до Візантії. Попереджений корсунцями імператор Роман I попросив миру. Ігор прийняв пропозицію імператора. Він отримав дорогі подарунки. Сторони уклали новий мирний договір та обмінялися посольствами.

У 944 р. укладено мирний договір між Візантією і Руссю. Його умови не принесли задоволення ані Києву, ані Константинополю і були менш вигідними для Київської держави, ніж відповідні статті русько-візантійської угоди 911 р. Візантійська ж правляча верхівка була стурбована войовничістю й могутністю північного сусіда й розглядала його як головного суперника імперії на Півночі.

Князь Святослав свою зовнішню політику спрямував на розширення кордонів Київської Русі, посилення її могутності та безпеки.

Одним із перших політичних заходів князя Святослава, який отримав владу у Києві в 964 р., було повернення під владу Київської Русі вятичів. Це питання було пов'язане з низкою переможних військових походів. Звільнивши вятичів від залежності хозар, він здобув фортецю Саркел, перемиг ясів і косогів і наклав на них данину. Під час цього походу було здобуто столицю Хозарії – Ітиль. Внаслідок походів Святослава Хозарська держава стала занепадати. У війні з Хозарією Святослав керувався певними політичними принципами. З давніх-давен хозари претендували на панування над східнослов'янськими землями вятичів і сіверян. Включення їх до політичної структури Київської Русі вимагало перемоги над хозарами. Ця перемога прискорила процес консолідації східнослов'янських племен. Одночасно було відкрито шлях на Русь новим кочовикам, що створило нову небезпеку. З того часу господарями південноруських степів стали печеніги.

В 965-968 рр. Святослав здійснив низку походів на Волзьку Булгарію, Хозарію та Балкани, що значно приблизило кордони Київської Русі до Візантійської імперії. Для того, аби послабити Київську Русь Візантія скеровує проти неї печенігів, а саму Київську Русь намагалася використати в своїх інтересах у боротьбі з Першим болгарським царством. Пропонуючи Святославу виступити проти Болгарії, візантійська дипломатія розраховувала послабити позиції і Київської Русі, і Болгарії. В 968 р. руські дружини на чолі з князем Святославом з'явилися на Дунаї. В битві під Доростолом (сучасна Силістра) болгари потерпіли поразку. Святослав зайняв міста по Дунаю, зробивши своєю резиденцією Переяславець.

Скориставшись відсутністю Святослава, в межі Київської Русі вторглися печеніги, підкуплені Візантією. Вони підійшли до Києва і оточили його. В облозі знаходилися мати і діти Святослава. Місто було врятовано завдяки героїзму киян. Князь змушений був повернутись до столиці. Однак невдовзі він почав готувати новий похід. В 969 р. він почав другу балканську кампанію. Він вибив болгар із Переяславця, куди вони вдерлись, скориставшись його відсутністю. Це загостило стосунки Русі з Візантією, котра посадила на болгарський трон свого

ставленика Бориса. В кінці 969 р. у Візантії стався дворцевий переворот, в результаті якого на трон сів досвідчений полководець Іоанн Цимісхій. Тим часом, в кінці 969 – впродовж 970 рр. Святослав завоював Північно-Східну Болгарію, вдерся у Фракію, яка була частиною Візантії. Давньоруське військо заволоділо болгарськими містами Великим Преславом (столицею) й Доростолом і візантійськими – Філіппополем та Адріанополем. Генеральна битва відбулась з візантійською армією біля мурів Адріанополя. Іоанну Цимісхію довелось укласти мир з київським князем. Але імператор не збирався виконувати умови мирного договору. Повіривши у дієвість договору з імператором, Святослав не готувався до розгортання військового протистояння.

Навесні 971 р. Цимісхій на чолі величезної армії рушив через Адріанополь до Болгарії. 300 візантійських кораблів з «грецьким вогнем» зачинило гирло Дунаю, аби унеможливити сполучення флоту Святослава з морем. Руські війська тоді були роз'єднаними – менша частина війська на чолі з Свенельдом стояла у Великому Преславі, більша з Святославом – у Доростолі. Лев Діакон зазначає, що під час походу Святослава на Болгарію в 971 р. брало участь близько 60.000 війська. У квітні того ж року Свенельд зумів об'єднатись з військами князя у Доростолі.

13 квітня візантійське військо почало підходити до Преслава. Наступного дня візантійці увірвались до міста і захопили в полон болгарського царя Бориса. 23 квітня візантійське військо підійшло до Доростала, де знаходилося військо Святослава. В цей день русичі відбили 12 атак візантійців. 24 квітня візантійці збудували укріплений табір під Доростолом. 25 квітня зі сторони Дунаю до Доростола підійшов візантійський флот та блокував місто. Військо Цимісхія підступило до міста, але русичі не вийшли в поле. Зі стін із башень вони кидали у ворога каміння та метали стріли.

26 квітня відбувся другий бій під Доростолом. Військо Святослава вийшло в поле і вишикувалось бойовим порядком. Візантійці атакували русичів – розпочався запеклий бій. Русичі зберегли за собою поле бою. Побоюючись бути відрізнаними від міста дружина Святослава відступила за кріпосні стіни.

Таким чином розпочалась облога міста. Руське військо викопало навколо міста глибокий рів для того, аби вороже вій-

сько не могло близько підійти до міста та виставити облогову техніку. Впродож трьох місяців руське військо не виходило з міста, а візантійці за допомогою стінобитної та каменеметальної техніки руйнували укріплення міста. 19 липня князь Святослав здійснив вилазку, в результаті якої було спалено облогові машини.

20 липня відбувся третій бій. Війська Святослава вийшли з міста та вишикувались. Розпочався бій. Русичі успішно відбивали атаки візантійців до того часу, поки не було вбито одного із воєвод Ікмора, після чого дружина відступила до міста.

Четвертий бій відбувся 22 липня, коли зранку русичі вийшли за межі міста, а князь Святослав аби унеможливити відступ своїх військ наказав замкнути міські ворота. У запеклому бою під натиском русичів візантійці стали відступати. Тоді Цимісхій особисто очолив свіжі сили вершників. Візантійський імператор розділив своє військо на дві частини. Це дало певні переваги візантійцям. Незважаючи на хоробрість та мужність русичів, їм довелось відступити до міських мурів. Сили візантійців були в кілька разів більшими, а візантійський флот міцно замкнув гирло Дунаю, тому до обложеного міста не могли доставляти продовольство. Не надходило й давно очікуваної допомоги з Києва. Становище обложених погіршувалось кожен день.

На наступний день розпочались перемовини. Було підписано мир: Святославу довелось повернути полонених, здати Доростол, відмовитись від завойованих земель у Подунав'ї та від ведення там військових дій, а також у Криму. Він зобов'язався надавати допомогу візантійцям у боротьбі проти арабів. Іоанн Цимісхій обіцяв безперешкодно пропустити русичів додому і забезпечити їх продовольством на дорогу і на майбутнє ставитись до них як до друзів. На зворотньому шляху додому за сприяння Візантії 972 р. печенізький хан Куря розгромив військові формування Святослава. У цій сутичці загинув і сам князь. З його смертю закінчилась доба в історії Київської Русі, коли майже всі завдання зовнішньої політики вирішувались воєнним шляхом.

Поразка Святослава у війні на Балканах мала негативне значення і для Болгарії. Іоанн Цимісхій взяв в полон болгарського царя Бориса, перейменував столицю Східно-Болгарського царства великий Преслав в Іоаннополь, а всю придунайську Болгарію перетворив на візантійську провінцію.

1043 р. спалахнула русько-візантійська війна, викликана зміною політичного курсу нового імператора Костянтина IX Мономаха, що зайняв відносно ворожу позицію стосовно Русі. Костянтин IX прийшов до влади 1042 р. Відразу ж проявились антируські настрої нового імператора. Внаслідок сварки на константинопольському ринку було вбито знатну руську людину, а також завдано значної шкоди руським купцям. Очевидно, саме тоді греками було пограбовано пристань і склади руського монастиря на Афоні. Князь Ярослав був змушений реагувати на агресивні дії імператора Костянтина IX. 1043 р. руський флот на чолі зі старшим сином київського князя Володимиром і воеводою Вишатою з'явився поблизу Константинополя. На шляху від гирла Дунаю до Царграда руські кораблі потрапили в шторм і значна частина їх була викинута на берег. Похід приніс Русі поразку. Проте тут дався взнаки дипломатичний талант Ярослава Мудрого. Одразу він пошвавив обмін посольствами з Германією та Польщею, намагаючись створити коаліцію проти Візантії. В 1043 р. Костянтин IX готовий був до переговорів з Ярославом Мудрим. В 1046 р. було укладено русько-візантійську угоду. Візантійська сторона відшкодовувала збитки руським купцям і руському монастиреві на Афоні. Імперія в той час потребувала допомоги в боротьбі з печенігами. Угода також передбачала службу руських дружин у війську Візантії. В 1047 р. вони допомогли імператору придушити заколот під проводом Лева Торніка. Добрі стосунки між Візантією і Руссю начебто відновились.

З X ст. Київська Русь змушена була вести напружену боротьбу проти кочівників, які з'явились в південноруських степах. З часу великого переселення народів і до XIII ст. східні слов'яни постійно знаходились у стані вимушеного протиборства з гуннами, хозарами, печенігами, торками, і найчисленнішими і найбільш войовничими – половцями, ордами Чингізхана і Батия. Русичі спрямовували низку заходів на охорону своїх рубежів. В X ст. розгорнулось масштабне будівництво фортець по прикордонних річках – Сулі, Стугні, Росі. Разом з тим тюркомовні племена не представляли собою настільки значну військову силу, щоб створити загрозу існуванню Давньоруської держави. Проте їх набіги змушували тримати постійний військовий резерв в південноруському регіоні.

Протягом значного періоду історії Русі її війську доводилось воювати з печенігами. Вони являли собою союз племен, що

утворився внаслідок змішання кочівників-тюрків із сарматськими та угро-фінськими племенами. Печеніги розподілялися на орди та улуси. Власне ці племена були суттєвою перешкодою на торговому шляху «із варяг у греки», який постійно доводилося від них охороняти. В південних степах Київської Русі кочували так звані «тюркські печеніги». Перша зустріч русів з печенігами сталась в 915 р. Вона закінчилася мирною угодою і печеніги відкочували до Дунаю. Проте вже в 930 р. цей мир було порушено. Можливо, в погіршенні русько-печенізьких стосунків ключову роль відіграла візантійська дипломатія. Починаючи з 60-х рр. X ст. напади печенігів і торків на руські землі стали частим явищем. Печеніги добре знали військову тактику і міць русів. Головною ударною силою печенігів була легка кіннота. Печеніги відмінно володіли луком, мали списи для метання та удару та шаблі. Бій печеніги починали з блискавичного набігу і обстрілу противника із лука, після чого кидались в атаку зі списами. Важкі й тривалі війни з печенігами вимагали від Русі великого напруження сил.

Військо Київської Русі неодноразово здійснювало військові походи проти кочівників, що значно послаблювало їх військову міць. В 971 р. Святослав вкотре вирушив воювати з дунайськими болгарами і Візантією. Знесилені руські дружини, що повертались з походу були зненацька зустрінуті ордами печенігів, де, як уже йшлося, й загинув один з найвизначніших полководців Русі. Його наступник Ярополк у 978 р. успішно воював з печенігами. В результаті протистояння їх було обкладено даниною. Руські князі використовували печенігів як у військових походах держави, так і в протистоянні один з одним. Князь Володимир Великий мав за справу всього життя охорону південних кордонів Русі від кочівників. В 1015 р. старий князь вже не зміг брати участі у боротьбі з ними. Він послав свого сина Бориса на чолі війська, але печеніги ухилились від битви, задовольнившись пограбуванням околиць.

В 1017 р. печенізька орда здійснила напад на Київ. Його жителі завжди були готові до таких зустрічей. Увірвавшись у місто, печенізьке військо втратило свою основну силу – маневреність у відкритому просторі, що було неможливим в умовах вузьких київських вулиць. Бій виявився переможним для киян.

Боротьбу з печенігами продовжив Ярослав Мудрий. За часів його правління удосконалювалася лінія оборони, яка стала

ще південнішою. Мешканці прикордонних територій були організовані на боротьбу з кочівниками. В 1019 р. Ярослав Мудрий та Святополк вийшли з дружиною на ріку Альту, де розгромили орду печенігів. В 1036 р. печеніги здійснили останній набіг на Київ. Користуючись відсутністю великого князя, орда здійснила напад на столицю Русі. Проте Ярослав швидко повернувся з ополченням, новгородцями та варягами. Бій був кривавим, він тривав весь день і закінчився на користь князя Ярослава. Це був останній набіг печенігів, на зміну яким прийшли інші орди – половці і торки. Поступово печеніги перейшли до осілого способу життя і почали співпрацювати з князями Києва. В другій половині XI ст. вони вже стали васалами Русі, за що отримали пасовища по р. Рось. Отримали вони також зобов'язання обєригати південні кордони держави.

Протягом майже двох століть південними сусідами Київської Русі були кочові тюркомовні племена половців. Вперше руські війська познайомилися з половцями в 1056 р., коли орда хана Балуша підійшла до південних рубежів Русі. До цього часу половці зайняли всі простори степів, витіснивши звідти печенігів, торків, берендеїв. Стабільних кордонів Половецька земля не мала. Половці розподілялись на окремі ханства (чи об'єднання), кожне з яких займало окрему територію. В XI ст. однією із стабільних половецьких земель були береги середньої і нижньої течії річки Сіверський Дінець. В наступному XII ст. такі міста, як Шарукань, Сугров, Саксин на Волзі, Корсунь і Сурож в Криму та інші, були центрами їх торгівлі, певною мірою ними контролювались. Протягом перших двох десятиліть XII ст. руські війська нанесли половцям ряд поразок. В 1103 р. вони були розгромлені в районі ріки Молочної, яка впадає в Азовське море. В 1109 р., 1111 р. і 1116 р. русичі завдали ряд поразок донецьким половцям. Під час цих походів русичі оволоділи такими містами, як Шарукань, Сугров і Балин. Тоді хан Отрок відійшов зі своєю ордою з району Сіверського Дінця на Кавказ. Під час загострення міжкнязівських відносин на Русі боротьба з половцями відійшла на задній план. Окремі князі, особливо чернігівські Ольговичі (починаючи з князя другої половини XI ст. Олега Святославовича), швидше думали як використати половців в боротьбі за Київ, аніж про безпеку кордонів держави. В другій половині XII ст. відбувається консолідація руських військових сил для анти-

половецьких походів у відповідь. Давньоруські дружини найчастіше направлялися в район Придніпров'я для забезпечення безперебійного функціонування дніпровського торгового шляху (шлях «із варяг у греки»). Найбільш небезпечною ділянкою були околиці Канева. Такі успішні походи, ймовірно, відбувались в 1167 р., 1168 р., 1169 р. та ін.

В глибину половецьких кочовищ теж здійснювались походи. В 1184 р. полки князів Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславовича завдали поразки половцям у верхів'ях Орелі. В полон була взята майже вся половецька верхівка: Кобяк Кареневич з синами, Ізай Білюкович, Товлий, Осолук та ін. Аналогічний похід русичі здійснили в 1187 р., в результаті якого були розгромлені половецькі зимовища на р. Самарі.

Вагомий внесок у боротьбу Русі з половецькими ханами зробив Роман Мстиславич – об'єднувач Галичини і Волині. Він мав одну з кращих у Східній і Центральній Європі армій. Кіннота Романа долала ворогів не кількісно, а вмінням. Вона була споряджена відповідно до нових тогочасних західноєвропейських зразків. Кінна князівська дружина становила регулярне військо на Русі. На зміну кольчuzі з'явився панцир, який краще захищав від стріл, адже луки були основною зброєю половців та інших кочовиків. Протягом першої третини XIII ст. половецькі орди постійно вдирались на руські землі. Відтак боротьба проти половецької загрози була головною зовнішньополітичною справою князів (в першу чергу київських). Успішне ведення бойових дій позитивно впливало на економічний, політичний і культурний розвиток Київської Русі. Розуміючи реальність загрози кочовиків, Роман Мстиславич здійснив кілька воєнних походів у Степ. Перший з них міг відбутись в 1197 р. або 1198 р., коли половці вдерлись у Візантію, спустошили землі, що прилягали до Константинополя. Роман Мстиславич раптово напав на них, пройшов по їх тилах і завдав їм нищівної поразки, врятувавши тим самим Візантійську імперію.

В 1202 р. князь Роман повторив похід на половців. Згідно з літописними даними половці несподівано напали на Русь і зі здобиччю та великим полоном повернулись додому. Поблизу ріки Росі князь наздогнав кочовиків, відбив полонених, відібрав награвоване. На чолі свого війська Роман Мстиславич увійшов у Половецьку землю й розігнав орду. Через два роки

він здійснив свій третій великий військовий похід проти половців і завдав їм відчутного удару.

В 1234 р. половці розорили Поросся та околиці Києва. Це була остання сутичка русичів з половцями. В 30-х – на початку 40-х рр. XIII ст. половці вели запеклу боротьбу з ордами Чингізхана і Батія, але вони були підкорені і включені у склад Золотої Орди.

Волзька Булгарія в торговельному відношенні відіграла одну з основних ролей в житті Київської Русі. Ця країна була розташована при впадінні Ками у Волгу на перехресті важливих торговельних шляхів зі Сходу на Захід. Військова організація Булгарії та Русі була багато в чому схожа. Часто у військових загонах болгарських правителів проходили військову службу руси і варяги.

Причинами війн руських і болгарських правителів було розширення району полюддя, приєднання нових племен, які платили данину, створення сприятливих для Русі умов волзької торгівлі з країнами Сходу. Час від часу булгари здійснювали походи на Тавриду. Князь Ігор в договорі з Візантією обіцяв не допускати такі набіги. Впродовж X, XII – XIII ст. київськими князями було проведено 17 воєнних заходів проти волзьких булгар, 9 з яких припали на XII ст.

Перша воєнна сутичка між булгарами і русичами припадає на час правління Святослава. В 965 р. він здійснив військовий похід на Волгу і знищив все, чим володіли на Ітилі хозари, булгари, бургаси. В 968 р. він здійснив новий похід, наслідком якого було розграбування головного міста булгар, яке було місцем складування товарів. Арабський географ Ібн-Хаукаль в 70-х рр. X ст. відзначав, що Святослав зруйнував Волзьку Булгарію і спустошив землю бургасів.

Після смерті Святослава боротьбу з ними продовжив князь Володимир. Булгари намагалися схилити вятичів проти Володимира. Це стало причиною походу Володимира проти Волзької Булгарії в 985 р. (а можливо в 987 р.). Цей похід завершився мирною угодою. Похід Володимира був подією настільки значною, що повідомлення про нього фіксуються майже у всіх руських літописах. Володимир пішов на булгар зі своїм дядьком Добринею у човнах, а торки йшли на конях берегом. Дружина Володимира явно віддала перевагу здійсненню походу у човнах. Було проведено військову операцію, яка згодом повторю-

валась не один раз за одним і тим же технічним і стратегічним планом. В 986 р. було укладено мирний договір, а в наступному – 987 – 988 р.р. відбувся обмін посольствами Русі і Булгарії.

В 994 р. та 997 р. відбуваються військові походи проти булгар. В 1006 р. в результаті цих походів було укладено угоду між Київською Руссю і Волзькою Булгарією, згідно з якою Володимир дозволив їм торгувати по Оці і Волзі, дав їм для цього печатки.

В 1088 р. булгари здійснили військовий похід на Русь і взяли Муром. Власне з цього часу війни між булгарами і русичами фіксуються все частіше. В XII ст. Булгар втрачає політичні позиції і його роль переходить до розташованого у глибині булгарської землі Біляра (Велике місто) на р. Черемшані.

В 1152 р. булгари здійснюють військовий похід на Ярославль, намагаючись розширити сферу своїх торгових операцій на руські території. В 1157 р. новгородці роблять похід у відповідь. В 1164 р. Андрій Боголюбський з сином Ізяславом, братом Ярославом і муромським князем Юрієм вдало воювали з камськими булгарами. Після перемоги Андрій взяв булгарське місто Бряхимів та спалив три інші міста. На цих військових акціях протистояння Булгар і Русі не завершилося. Взимку 1172 р. Андрій відправив на Булгар сина свого Мстислава, з яким повинні були з'єднатись сини муромського і рязанського князів. Використовуючи раптовість, руські війська здійснили набіг на булгарські землі. Було взято одне місто і шість сіл.

В 1177 р. відбувається похід на булгар ростово-суздальських князів. Під час цього і ряду інших руські князі захопили низзя ріки Ками. На підступах до верхнього Прикам'я закладаються руські опорні пункти, які одночасно були торговими поселеннями. В 1178 р. засновується містечко Глядени в усті р. Юг, пізніше у 1212 р. – Устюг Великий.

У відповідь на військові походи булгар в 1183 р. було організовано об'єднаний похід руських військ на Булгарію. В 1184 р. князь Всеволод, який надіслав за допомогою до Києва до князя Святослава Всеволодовича та інших князів. Таким чином зібралось військо дев'яти князів. Похід здійснювався по воді у човнах. Проїшовши по Оці і Волзі, руси висадились поблизу Біляра. Охорона флоту була доручена полку на чолі з двома воєводами – Фомою Лясковичем і Дорожаєм. Вперед було вислано сторожовий загін. Основні сили, сівши на коней (очевидно привезених

на човнах), виступили до болгарської столиці, проте невдовзі зупинилися. Сторожа помітила попереду великий кінний загін. Виявилось, що це половці, які вирішили просити Всеволода виступити разом з ним на болгар. Їх пропозиція була прийнята.

Тим часом полк, який був залишений біля човнів, витримав натиск 5.000 війська болгар, які з різних міст направлялися до Біяра. Врешті-решт військо Всеволода ще 10 днів билось з ворожими військами. В цьому протистоянні загинув його племінник Ізяслав. Болгари почали просити миру. За таких обставин Всеволод повернувся до Володимира.

В 1185–1186 рр. Всеволод посилав свої війська на болгар. В 1205 р. владимиро-суздальський князь Всеволод Юрійович Велике Гніздо організував похід на болгар і штурмував їх столицю – Біляр. В результаті цього походу було отримано перемогу, взято значну кількість полонених, захоплено чимало здобичі. В 1210 р. Всеволод послав своє військо на чолі Кузьми Ратшича. Було взято велику кількість сіл, військо привело з собою великий полон. Після смерті Всеволода чвари між його синами не давали їм можливості звернутись до боротьби з болгарами. Відтак болгарі виношували плани повернути перевагу у прикамській торгівлі.

На початку XIII ст. виникло велике військове протистояння між Волзькою Булгарією та Київською Руссю. Апогеєм їх протиборства став військовий похід Юрія Всеволодовича у 1220 р. Велика кількість давньоруського війська організувала похід Волгою. Воїни висадились поблизу міста Ошель. Один з полків був залишений поблизу човнів. Давньоруське військо було зустрінуте кіннотою, яка в бій не вступила, відійшовши в межі міста. Воно було взято в облогу руськими військами, а згодом Ошель підпалили. Штурмуючи Ошель, руські війська зустрілись з чотирирядною системи оборони. Для того, аби взяти це місто, треба було створити спеціальні інженерні загони з вогнем і сокирами. Цей похід був найбільш значним походом на Булгарію і був підготовлений об'єднаними силами князя владимиро-суздальської землі Юрія Всеволодовича, князя ярославського, ростовського, муромського та переяславського. Похід був задуманий як пограбування і захоплення правобережних волзьких земель і був здійснений як воєнно-політична акція, спрямована на демонстрацію сили руських князів у Верхньому Прикам'ї.

За договором 1220 р. Юрій Всеволодович отримав ряд військових переваг. В 1221 р. було засновано нову фортецю біля кордонів волзьких булгар – місто Нижній Новгород. Це місто було засновано на землях мордви.

В 1223 р. булгари стали тим військом, яке зупинило монголо-татар і ще протягом певного часу зуміли їм протистояти. Монгольська небезпека примусила булгар шукати співпраці з Київською Руссю. Тим не менше булгарська держава була розгромлена в 1236 р. монгольськими військами, але ще кілька років окремі племена чинили опір. В 1241 р. відбулось друге завоювання Волзької Булгарії монголами.

Мадяри («венгри», угорці) – це один з тих народів, з якими русичі теж перебували у військовому протиборстві. Вони належали до числа фінно-угорських племен. Початково військо мадяр складала легка кіннота скіфського зразка. Мадярські племена з VII по IX ст. формально знаходились під владою Хозарського каганату. З місць свого первісного проживання на схід від Волги мадяри були витіснені печенігами, які в подальшому прогнали їх ще далі на захід. В степах на північ від Чорного моря мадяри з'явилися в 30-х роках IX ст. Відомо з літопису і про країну угрів – Ателькузу, локалізація якої є досить складною. Очевидно, це територія в степах північно-західного Причорномор'я від Дніпра до Дунаю. Військове протиборство слов'ян і мадяр хоч і було серйозним, але, як правило, не мало фатальних наслідків. В кінці IX ст. відбулась війна між мадярами і Київською Руссю, в якій перемогу здобули мадяри і був укладений мирний договір. Наприкінці IX ст. мадяри опинились в Паннонії. Вже на протязі X – XI ст. Закарпаття стало прикордонною територією трьох держав – Польщі, Угорщини та Київської Русі.

У військовій історії доби Давньої Русі окреме місце належить походам руських дружин на Каспій. До нашого часу дійшли досить скупі відомості про близько семи таких походів – 880 р., 909 р., 910 р., 912–913 рр., 943–944 рр., 964–966 рр. і 1175 р. Окремі історики наголошують на тому, що військово-морські походи на Каспій меншою мірою цікавили київських князів. Такі походи організовувались не обов'язково з Києва, а з центрів інших земель-князівств. Внаслідок цих походів налагоджувались постійні зв'язки між Руссю і країнами Каспійського регіону. Ці походи створювали для Київської Русі славу

морської держави, завойовану нею в Чорному морі в протистоянні з могутньою морською державою середньовіччя – Візантійською імперією. Русичі були сильно зацікавлені у вільному виході на Волгу і Каспій з метою проводити торгові операції з Закавказзям і південним узбережжям Каспію.

У військових перемогах Галицько-Волинського князівства почесне місце належить одній із визначних постатей того часу – князю Данилу Романовичу Галицькому. Для того, аби повернути Галицьку землю після смерті батька, Данило Галицький запланував створити регулярне військо. Він створив регулярну важко озброєну піхоту в основному з «мужів градських» (вищих і середніх прошарків міського населення). До регулярної піхоти князя ввійшли також кращі воїни з селянського середовища. Окремі науковці висловили думку про те, що в основі війська князя була не кінна дружина, а численна піхота – «пішці». Регулярна піхота Данила Галицького була дуже мобільною і могла здійснювати форсовані марші на далекі як для того часу відстані (близько 60-70 км в день). Особливе значення в цьому війську мали лучники й арбалетники. Князь Данило переозброїв кінноту. Було проведено так зване «бронювання коней» – коні були в личинах і коярах (накриття для коней, виготовлене з пластин твердої шкіри, скріплених ремінцями), а люди – в «ярицях» (шкіряних панцирях). Добре споряджене й вишколене військо було відданим князю та добре захищало рубежі держави.

Скориставшись перебуванням Данила Галицького у Києві, угорський королевич Андрій в 1233 р. з допомогою повсталих проти князя бояр захопив Галич та з військом вдерся на Волинь. Дізнавшись про такий розвиток подій, Данило Романович форсованим маршем направився на Волинь і наздогнав загарбників поблизу міста Шумськ. Данило вишикував своє військо в бойовому порядку. Праве крило очолив брат Василько Романович, ліве – воєвода Дем'ян. Уникнувши бою з добірною дружиною князя Данила, угри повернули на крило Дем'яна. Використавши роз'єднаність, Данило галицький зайшов в тил уграм і завдав їм нищівної поразки. Розгромлене угорське військо на чолі з королевичем Андрієм ледве встигло сховатись за валами Галича.

В другій половині 1230-х рр. князь Данило проводив війни з рицарями Тевтонського ордену. Власне на цей час припадає

вони досягли значної могутності. Мазовецький князь Конрад навесні 1237 р. віддав волинське місто Дорогочин з округою добжинським рицарям, що й стало основою воєнного конфлікту Данила з тевтонцями. Місто відіграло важливу роль у транзитній торгівлі Русі з Польщею та країнами Західної Європи. Тому в березні 1238 р. Данило Галицький здійснив похід на Дорогочин, маючи в своєму розпорядженні і облогову техніку. Успішний штурм фортеці, очевидно, був реалізований з допомогою піхотинців. Добжинцям після втрати міста довелося шукати нових земель. До сьогодні не збереглось багато інформації про сам військовий похід князя з дружиною окрім теж, на жаль, коротких відомостей з Галицько-Волинського літопису.

Варто також окремо сказати про одну з найбільших в тогочасній Європі битв – битву під галицьким містом Ярославом 1245 р. з угорським військом. Угорці намагались посадити на галицький стіл боярську маріонетку Ростислава Михайловича. Влітку 1245 р. в Угорщині зібралось велике військо для того, щоб силоміць ввести до Галича Ростислава. Головну його ударну силу становив рицарський полк на чолі з полководцем Фільнієм. Значну кількість війська на допомогу угорцям надіслали поляки. Під угорськими прапорами виступали і галицькі бояри-зрадники.

Під прапорами Ростислава Михайловича зібралось значне військо, яке початково не змогло здобути добре укріпленій Ярослав. Згодом військо відійшло на певний час і повернулось в Ярослав з облоговою технікою і почало готуватися до штурму. Данило Галицький домовився про отримання військової допомоги від мазовецького князя Конрада та великого князя литовського Мендовга (але використати допомогу чужоземних загонів не довелося).

Князь Данило з військом виступили з м. Холма. Неподалік Ярослава 17 серпня 1245 р. відбулась генеральна битва. Форсувавши річку Сян, князь Данило вишикував свої війська бойовим порядком. Полк Данила Романовича стояв на лівому фланзі (звичайно, у військових практиках загони князя мали стояти в центрі). В центрі було розміщено полки на чолі з воеводою Андрієм. Правий фланг зайняв Василько. Ворога заманили вглиб бойового порядку військ Данила і таким чином його знищили. В ході битви дружини Андрія, стримуючи натиск Фільнія, непомітно відходили вглиб. Ратники Василька

справили вирішальний вплив на хід битви, відтіснивши польські загони. Данило з дружиною зайшов у тил ворога, де стояв угорський рицарський полк Фільнія і почав несподіваний і нищівний удар. Це і вирішило долю Ярославської битви. Розпочалась втеча польських військ. Галицько-волинські воїни переслідували ворога. Були схоплені Фільній і керівник польських загонів Флоріан, а Ростиславу вдалось врятуватись втечею. Таким чином Ярославська битва закінчилась перемогою Данила Галицького. Він зумів чудово продумати і реалізувати план військової битви з переважаючими силами ворога. Тут князь виявився великим стратегом і талановитим полководцем.

Отже, військові битви доби Київської Русі ще раз засвідчили здатність руських дружин обороняти власні інтереси не лише дипломатичними шляхами, а й достойно протистояти ворогу силою зброї.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте склад та структуру війська доби Київська Русі.
2. Окресліть особливості військового протиборства русичів та візантійців.
3. Які результати військової боротьби Київської Русі з кочівниками?
4. Назвіть головні причини війн між Київською Руссю та Волзькою Булгарією.
5. Які військові здобутки часів Галицько-Волинського князівства?

Література:

1. Бережинський В. Г. Війни Київської Русі з волзькими булгарами / В. Г. Бережинський. – К. : [б.в.], 1998. – 43 с.
2. Бережинський В. Г. Війни Київської Русі з печенігами / В. Г. Бережинський. – К. : [б.в.], 1998. – 23 с.
3. Бороздіна О. Печеніги та Київська Русь: військові стосунки / О. Бороздіна // Воєнна історія. – 2005. – № 5–6 (23 – 24). Електронний режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_7.htm
4. Гуржій О. І. Славетні битви на теренах України: від князівської доби до початку XX століття / О. І. Гуржій, О.П. Реєнт / Гол. ред. Р. Стасюк. – К. : Арії, 2012. – 336 с.

5. Довженок В. Й. Військова справа в Київській Русі. Науково-популярний нарис / В. Й. Довженок. – К. : АН УРСР, 1950. – 86 с.
6. Котляр М. Данило Галицький. Біографічний нарис / М. Котляр. – К. : Альтернативи, 2002. – 328 с.
7. Котляр М. Ф. Воєнне мистецтво Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 414 с.
8. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М.Ф. Котляр. – К. : Наш час, 2010. – 280 с.
9. Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – К. : Україна, 1996. – 151 с.
10. Науменко А. Військове мореплавство на Чорному морі за часів Київської Русі (IX – XI ст.) / А. Науменко // Воєнна історія. – 2005. – № 5–6 (23–24). Електронний режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_5.htm
11. Толочко П. П. Київська Русь / П. П. Толочко. – К. : Альтернативи, 1998. – 352 с.